

Onbekend erfgoed in het buitengebied en de voorsteden

Dirk J. de Vries

Monumentenzorg lijkt zijn zaakjes op orde te hebben. Het monumentenbestand groeit enigszins maar niet onbeheersbaar en de registeromschrijvingen worden binnenkort geactualiseerd. De wet op de beschermde stads- en dorpsgezichten koestert de omgeving van die monumenten. Van de ruim 200.000 door het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) geïnventariseerde jongere monumenten (1850-1940) genieten er 18.000 rijksbescherming via het Monumenten Selectie Project (MSP). Momenteel worden bijna 150 MSP-gezichten versneld aangewezen. Gunstig neveneffect is dat vele andere objecten op gemeentelijke of provinciale monumentenlijsten belanden. Bij dit alles is aandacht voor ensembles en infrastructurele werken zoals kanalen of vestinggordels. Eindelijk ziet men de samenhang van hoofd- en bijgebouwen als het bijvoorbeeld om boerderijen, buitenplaatsen, industriële complexen of wederopbouw wijken gaat. Er is een nota *Bêlvédère* uitgegaan en er werden landelijk enkele honderde projecten ingediend, het Groene Hart en de Werelderfgoedlijst zijn op delen van Nederland van toepassing en er worden Milieu Effect Rapportages (MERs) en Cultuurhistorische Effectrapportages (CHERs) opgesteld. De RDMZ spant zich in om Cultuurhistorische Verkenningen uit te voeren waarin ruimtelijke samenhang een fundamenteel aspect is.

Een belangrijk deel van de jongere monumenten bevindt zich in buitenwijken, zeker indien die bijzondere aanleg en karakteristieke architectonische kenmerken bezitten. In de loop van dit jaar verschijnt het boek van Ineke Pey, *Bouwen voor gezeten burgers*, over woningbouwpraktijken in Groningen, Nijmegen en Utrecht m.b.t. het laatste kwart van de 19de eeuw.

Bovengenoemde projecten kennen doorgaans een afbakening van een bepaalde periode. Probleem zou kunnen zijn dat grensgevallen aan de aandacht ontsnappen. Bijvoorbeeld de enigszins indifferente architectuur van rond 1850: destijds te modern bij de oude inventarisatie, maar te traditioneel voor het MIP.

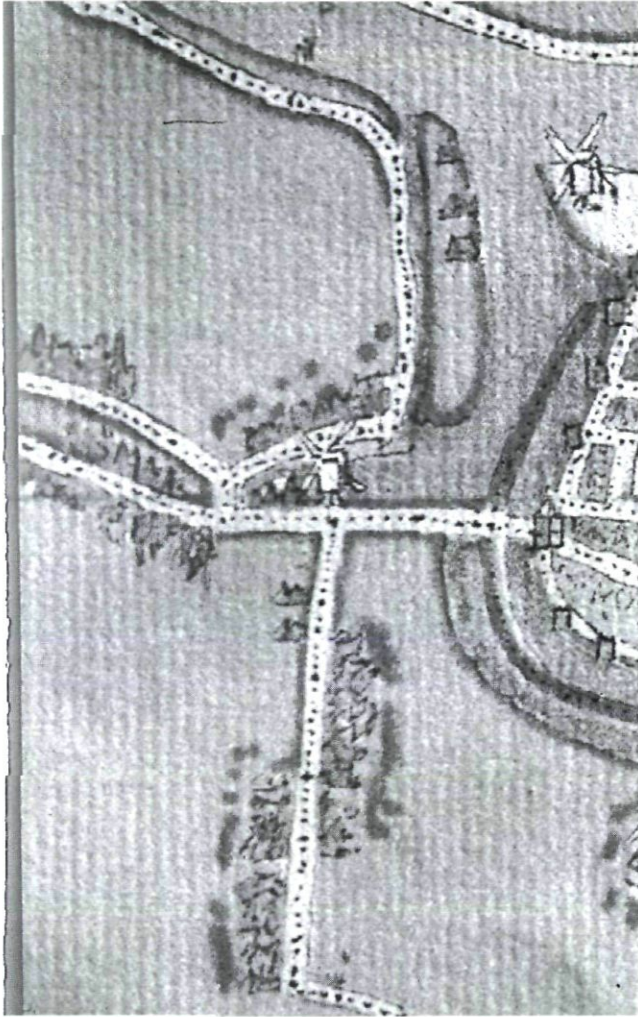
De territoriale grens van binnensteden is lange tijd bijzonder strikt gebleven. Stadsmuur, omwalling en gracht waren een onneembare barrière, niet alleen voor een eventuele vijand maar vooral voor de burgers die er binnen of buiten woonden. Het afbreken van middeleeuwse poorten geschiedde dikwijls ruim vóór de Vestingwetten van 1867 en 1874 die uiteindelijk zouden leiden tot de ontmanteling en uitleg van de

oude vestingsteden.¹ Zwolle liet bijvoorbeeld de Kamper binnenpoort reeds in 1772 slopen en maakte de bouwvallige buitenpoort in 1814 met de grond gelijk.² In plaats van een ruime, open doorgang verscheen hier in 1817 een elegant wit poortje in klassieke trant. Het ding kan nauwelijks defensieve betekenis gehad hebben, maar maakte wel effectieve controle op het personenverkeer mogelijk. Tot ver in de 19de eeuw ging de stad 's-winters om negen uur op slot, terwijl men in de zomer tot kwart over tien buiten mocht blijven.³ De poortklok waarschuwde en "zal s'morgens en s'avonds luiden in het generaal een quartier uur voor het openen en het toesluiten der Poorten".

De wijk buiten de poort heet Kamperpoort of Kamperpoorten voorstad, enerzijds gelegen aan de buitensingel en anderzijds langs de hoofdweg naar Kampen, de Hoogstraat, een dijklichaam evenwijdig aan het Zwarte Water. Op de kaart van Jacob van Deventer is te zien dat hier rond het midden van de 16de eeuw al bebouwing stond (afb. 1). Uit die tijd is vooralsnog geen bouwsubstantie bewaard gebleven, waarschijnlijk omdat uit militair strategische overwegingen het oprichten van stenen gebouwen krachtens de keuren verboden was. De oudste gebouwen dateren uit de eerste helft de 19de eeuw, uit de periode nadat de oude poort afgebroken was, maar niet uit te sluiten is dat hierin oudere structuren, bijvoorbeeld houtskeletten verwerkt zijn.⁴ De randen van het gebied hadden een landelijk en open karakter met veemarkt, houtzaagmolen, scheepswerf en bleek (afb. 2). Het begin van de Hoogstraat kende een aaneengesloten bebouwing met stalhouderijen en logementen. Deze voorzieningen kwamen enerzijds tegemoet aan het parkeerverbod op rijtuigen in de binnenstad maar boden ook uitkomst als de stad gesloten was. Op de hoek van de Hoogstraat bevond zich het 'Logement de Zeven Provinciën' (afb. 3).⁵ Van hier uit maakte een journalist tegen het midden van de 19de eeuw een beschrijving van Zwolle en proefde er de sfeer in de voorstad.

Voeerstraten en voorsteden

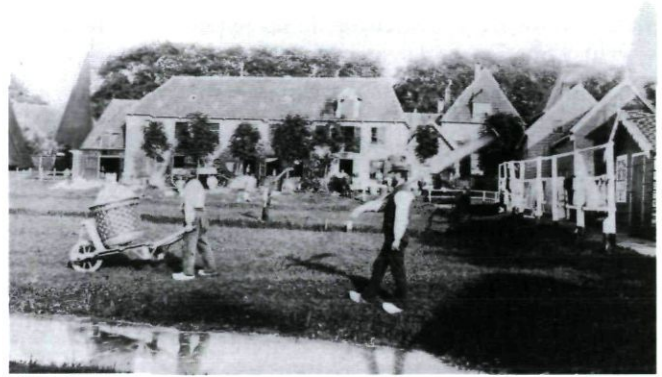
"Eer wij de stad ingingen, deden wij eene haastige wandeling door de Kamperpoorten-voorstad, waar zich 't menschedom sterk voortplant. Jammer! dat bij hare toenemende vergroting, geen betere regelmaat in 't oog is gehouden. In deze voorstad zijn alle neringen en hanteeringen, die voor 't maat-

Afb. 1. Hoogstraat Zwolle, westelijke uitvalsweg richting Kampen in het midden gaande naar links, detail van de kaart van Jacob van Deventer midden 16de eeuw.

schappelijk leven behoefte zijn, verenigd, en er heerscht zekere soort welvaart, die zich openbaart in gedurige verbetering der woonhuizen. 't Scheen ons toe, dat sedert eenige jaren, de allerdaagsche voorstads-woningen, die vroeger 't digst aan de Brug stonden, door meer sierlijke en goedgebouwde den weg naar Kampen waren opgedrongen, maar we bemerkten onze dwaling. De ouden waren jong geworden".⁶ Men kan hieruit concluderen dat het omstreeks 1846 nog om aanpassingen ging van oudere voorgangers. De journalist dringt dan verder door in de Hoogstraat, waarschijnlijk tot in het 'Achterom' of 'Zijltje', tegenwoordig geheel gesaneerd. In de Kamperpoort sprak men trouwens een afwijkende, herkenbare variant van het Zwolse dialect.

"Was het negligé, waarin wij straatbewoners dezer voorstad, op onze morgenwandeling verrasten, niet zeer smaakvol, een blik in de alcove -om 't eens zoo te noemen- dier' straat, vertoonde ons de wonderlijkste tenue's, die er ooit door de

Afb. 2. Achterzijde van de Pannekoekendijk Zwolle, wasbaas Johannes Wentholt draagt houten lepel om slootwater te sprenkelen, knecht Sander met kruiwagen omstreeks 1885 (foto H. G. Lubbers Zwolle).

schaar eens kleermakers zijn genipt. 't Was er regt vrolijk bij 't algemeen dejeuné. De zefirs, die hier in 't morgenuur dertelen, waren echter niet van de welriekenste -trouwens in welke achterstraat zijn ze dat ook? -en daarom haasten wij ons, om uit dezen doolhof zonder eenige lieflijkheid, de Kamperpoorten-brug te bereiken".⁷

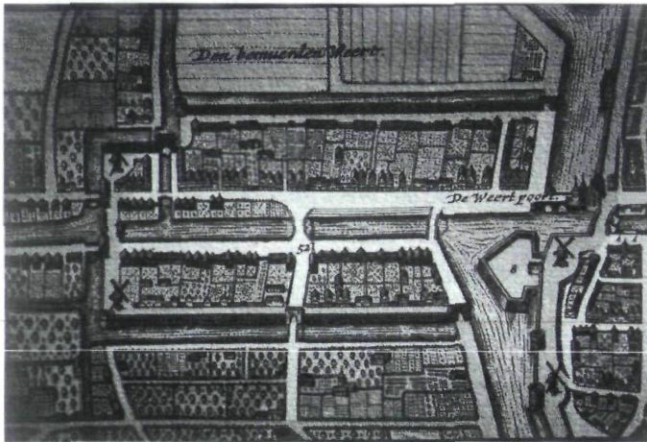
Zo'n wandeling was in de 19de eeuw een geliefde bezigheid voor de gegoede burgerij. Zo ontstonden talrijke beschrijvingen van Nederland, iets later opnieuw van dit gebied en dan vooral van de meer deftige kade tegenover de stad:

"De Beestenmarkt prijkt met verscheidene nette huizen. Voor de in oud-hollandschen stijl opgetrokken woning van mr. S. Gratama (nr. 21) houden wij een ogenblik stil. Hier woonde in der tijd de burgemeester Arnoldus Johannes Vos de Wael, die gedurende een reeks van jaren als lid van den Raad en hoofd der gemeente zijn beste krachten wijdde aan het welzijn en den bloei onzer stad, die hem lief was. Vos de Wael verdiende en genoot de algemeene achting en liefde zijner medeburgers en onder zijn veeljarige bestuur is menige nuttige zaak tot stand gekomen: wij wijzen o.a. op de geslechte

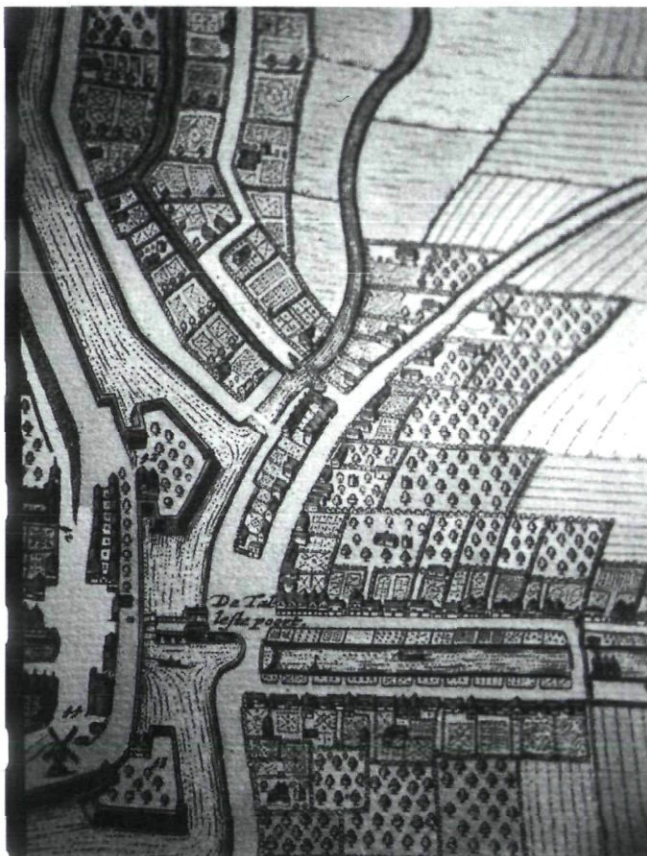

Afb. 3. Harm Smeengekade Zwolle met logement De zeven provinciën op de hoek van de Hoogstraat (reproductie, situatie omstreeks 1850).

wallen, de talrijke nieuwe verkeerswegen te water en te land, enz.” “Vroeger vertrokken van hier de omnibussen naar het Katerveer om de passagiers op de booten der Rijn- en IJsselstoombootmaatschappij te brengen”.⁸

Afb. 4. Bemurde Weerd Utrecht, J. Blaeu, Tooneel der steden van Holland, Westvriesland en Utrecht, Amsterdam 1652.

Afb. 5. Utrecht, Tolsteeg, Ledig Erf en Vaartse Rijn rechts, daarboven meanderend de Kromme Rijn, J. Blaeu, Tooneel der steden van Holland, Westvriesland en Utrecht, Amsterdam 1652.

Veel van dergelijke wijken zijn ontstaan bij de ingangen van steden, langs landwegen die vanouds naar de stadspoorten leidden. Deze oude wegen en bijbehorende, vaak wat rommelige bebouwing vormden dikwijls het uitgangspunt van een nieuwe stadsuitbreiding, bijvoorbeeld de Leidse Hogewoerd in de 17de eeuw. Ook een waterweg met bijbehorende handelskaden kon uitgroeien tot zelfstandig stadsdeel, zoals de Bemurde Weerd in Utrecht (afb. 4). Een verbindingsspad richting Amsterdamse straatweg werd in de 19de eeuw benut om deze middeleeuwse buurt met nieuwe huizenrijen uit te breiden.⁹ Aan de andere kant van de stad, waar de Rijn Utrecht binnen stroomt, had zich voor de Tolsteegpoort een dicht bevolkte, niet-ommuurde voorstad gevormd.¹⁰ Langs een in 1288 gegraven kanaal, de Vaartse Rijn, waren talrijke steen-, tegel- en dakpanovens gesitueerd (afb. 5). Dichter bij de stad bevonden zich andere bedrijven en vooral uitspanningen, veerhuizen en logementen, waar zowel fabrieksarbeiders als boeren uit de zuidelijke regio een versnapering nuttigden. In een andere richting, op de Kromme Rijn georiënteerd, gaat van hier een uitvalsweg, de Gansstraat richting Bunnik. Punt van samenkomst is het Ledig Erf, opnieuw een toepasselijke

Afb. 6. Tolsteegsingel 55 Utrecht (dia auteur 2002).

Afb. 7. Zijgevel Tolsteegsingel 55 en de Muntsteeg (dia auteur 2002).

Afb. 8. Kamerwoningen aan de Muntsteeg (nrs. 1-5) met afbraak aan de achterzijde (dia auteur 2002).

naam sinds 1959 toen de garage van Jongerius gesloopt werd.¹¹ Aan de zijde van de Tolsteegsingel is daardoor een steeg opengelegd en kijken we tegen de zijkant van een huis

Afb. 9. Zijgevel van Gansstraat 8 Utrecht met daarin een kapspant van een lager huis (dia auteur 2002).

dat aan de Tolsteegsingel een tuitgevel bezit (afb. 6). Het pand dateert vermoedelijk uit de 17de eeuw, terwijl daaraan gekoppeld in de Muntsteeg een rijtje kamerwoningen uit de eerste helft van de 19de eeuw staat (afb. 7 en 8). Te zien is dat de rij langer is geweest, maar ondanks dat hebben we hier met een interessant, behoudenswaardig ensemble te maken. Op de gerooide (denkbeeldige) andere hoek van de steeg kijken we tegen de blinde zijmuur van een moderner pand met verdieping (afb. 9). Hierin tekenen zich de (enkelvoudige) balklaag en een spant van een éénlaags huisje af. Verderop aan de overzijde zien een rijtje met dezelfde opzet (afb. 10). Meer oostelijk aan dezelfde kant van de stad staan aan de Zonstraat enkele voormalige, 18de-eeuwse boerderijen tussen huizen van rond 1900 toen dit agrarische gebied buitenwijk werd.

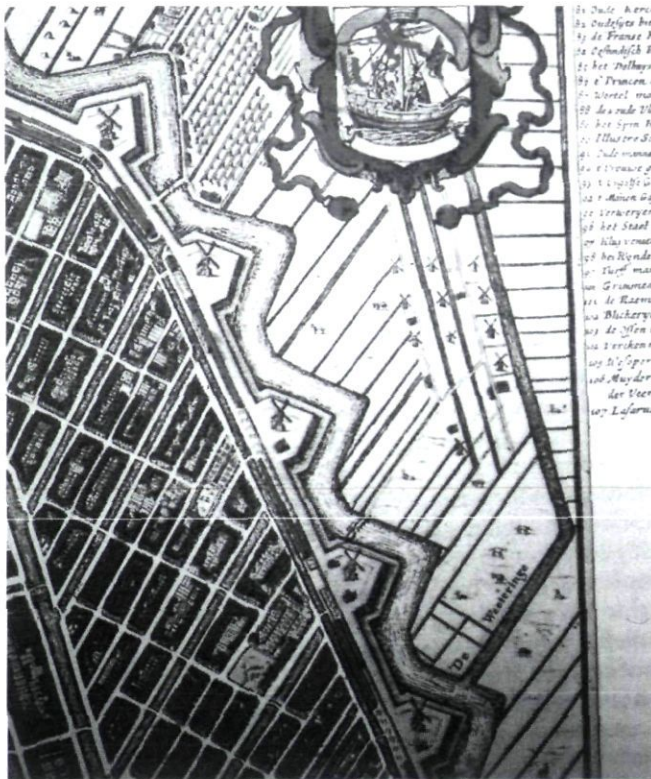

Afb. 10. Gansstraat 51 Utrecht, éénlaags dwarshuis uit de tweede helft van de 19de eeuw (dia auteur 2002).

Buitengebieden

Het voormalige landelijke karakter van de Amsterdamse Jordaan is goed herkenbaar aan de parallel en scheef van de kern lopende grachten die ter plaatse van voormalige kavelsloten liggen. Ten westen van de 17de-eeuwse Singelgracht gaat dit slagenlandschap verder in het landelijke gebied (afb. 11). Na annexatie van grondstukken van Nieuwer Amstel lukte het de gemeente Amsterdam pas rond 1900 om ruimte te geven aan nieuwbouw tot aan de Kostverloren Vaart. Hier waren het doorgaans kleinere, particuliere speculanten die rekening hadden te houden met bestaande eigendomsverhoudingen.

Oudere kaarten tonen aan de westzijde van Amsterdam losstaande bebouwing zoals houtzaag-, verf-, en kruitmolens (o.a. door Jacob Olie gefotografeerd), andere industrie, men kon er uitgaan in herberg, kolfbaan of pleziertuin en er was een Pest- of Buiten (Wilhelmina) gasthuis. Hoewel dit gebied buiten het vrije schootsveld en het rechtsgebied van 100 gaarden lag, voorzag het in tal van stedelijke behoeften en functies. De omgeving van de huidige Potgieter- en Kwakers-

Afb. 11. Landelijk gebied ten westen van de Amsterdamse Jordaan (J. Blaeu, Tooneel der steden van Holland, Westvriesland en Utrecht, Amsterdam 1652).

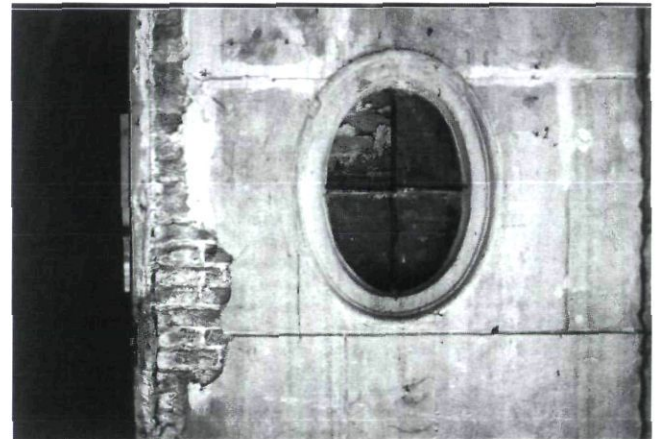
straat toont tot aan het Bellamyplein grootschalige nieuwbouwblokken. Daar waar we de voormalige gemeentegrens overschrijden daalt in de Bellamystraat het straatpeil met ongeveer een meter tot het voormalige polderpeil. Ondanks plannen daartoe is het er nooit van gekomen het gebied op te hogen met als gevolg dat het vroegere Tuinpad, een kuil omringd door verhogingen, regelmatig wateroverlast had.¹² Architect Minke Wagenaar en echtgenoot ontfermden zich over Bellamystraat 80, een pand met verdieping en het aan de

Afb. 12. Bellamystraat 80 Amsterdam (dia auteur 2000).

Afb. 13. Wenslauerstraat 55 Amsterdam (dia auteur 2000).

Afb. 14. Oel-de-boeuf op de 1e verdieping in de achtergevel van Bellamystraat 80 Amsterdam (dia auteur 2000).

andere kant op hetzelfde perceel gelegen éénlaags huis Wenslauerstraat 55, beide dwars van opzet met de nok evenwijdig aan de rooilijn (afb. 12 en 13). Voordat hier een eeuw lang een familie van smeden woonde (Meister, thans naast het pand woonachtig) werd het huis tot 1873 'buitenverblijf' Loofrijk, Bouwlust, het hof van Hebe, Lommerlust, *Lago di Como* en Middenhof of *Middelhoff* genoemd en was hier een tuinderij gevestigd. Dat *Lago* heeft wellicht met een Italiaanse eigenaar te maken maar past anderzijds bij 'interessante', buitenlandse namen van soortgelijke buitenplaatsen en speelhuizen in het gebied.¹³

Op basis van archief- en bouwhistorisch onderzoek weet mw. Wagenaar de bouw van Bellamystraat 80 terug te brengen tot de periode 1723-1730.¹⁴ In het laatst genoemde jaar stond het later gepleisterde pand er al, hoewel een stenen gebouw uitzonderlijk was en de meeste andere panden -waaronder veel speelhuizen- waarschijnlijk van hout waren. De datering correspondeert met bouwhistorische kenmerken die men vooral aan de achterzijde ziet. Op de verdieping bevindt zich een zandstenen oel-de-boeuf met oorspronkelijk, flinterdun blauw-

Afb. 15. Geprofileerde gootlijst op de achtergevel van Bellamystraat 80 Amsterdam (dia auteur 2000).

wig glas (afb. 14), een geprofileerde gootlijst (afb. 15) en een geprofileerde zandstenen dekplaat (afb. 16) op de aanzet van (zij)tuitgevel. Het oorspronkelijke hoekverband toont drieklezoren, hetgeen wijst op een datering van globaal na 1715. De grenen balklagen zijn enkelvoudig en wat de verdieping betreft grotendeels onafgewerkt omdat zich hier een zaal met een (helaas niet te handhaven) stucplafond bevond. Aanvankelijk stond het pand op de MIP-lijst wegens een vermoedelijke datering rond 1850 (hetgeen betrekking kan hebben op een verbouwing waarbij pleister en ramen werden aangebracht), maar het viel wat de rijkslijst betreft af. Op basis van een waardestelling door het Bureau Monumentenzorg Amsterdam reageerde het Stadsdeel in 1998 adequaat met financiële steun. April 2002 adviseerde de Amsterdamse Raad voor de Monumentenzorg (ARM) aan het Stadsdeel Oud-West: "De ouderdom en de plaats die het inneemt in de stedenbouwkundige ontwikkeling van het gebied geven het pand Bellamystraat 80 voldoende monumentwaarden om het, volgens de ARM, voor te dragen voor de gemeentelijke monumentenlijst".

Afb. 16. Zandstenen dekplaat op de aanzet van de (zij)tuitgevel aan de achterzijde van Bellamystraat 80 Amsterdam (dia auteur 2000).

In Utrecht is een groeiende belangstelling voor het culturele erfgoed in de buitenwijken. Er is zelfs een stichting *De Plantage* opgericht die daarover publiceert want: "Over de binnenstad van Utrecht, het gebied tussen de singels, is al veel literatuur verschenen. De bedoeling van de serie 'Utrechtse wijken' is om ook aandacht te besteden aan de buurten en wijken en wel voornamelijk die buiten de singels".¹⁵ Momenteel voeren meer steden een progressief monumentenbeleid, dat wil zeggen dat de belangstelling verder gaat dan alleen de beschermde objecten. Bouwhistorie blijkt een effectief hulpmiddel om waarden met betrekking tot de inwendige structuur en afwerking in beeld te brengen. In steden als Breda, Den Haag en Nijmegen wordt of werd uitvoering gegeven aan volledige of selectieve inventarisatie van de oude kern. Ook in Zwolle gebeurde dat maar daar zijn inmiddels ook alle boerderijen van het buitengebied in kaart gebracht. Zulke initiatieven zijn voor de monumentenzorg positief en leerzaam te noemen. In effectiviteit kunnen ze de actualisering van de rijkslijst tot voorbeeld dienen.

Hopelijk illustreren bovengenoemde voorbeelden dat buitenwijken ouder, ten minste gedifferentieerder in leeftijd kunnen zijn dan ze op het eerste gezicht lijken. Ze tonen ook dat het gevaarlijk is te zeggen dat we inmiddels weten wat zich aan waardevolle oudere of jongere bebouwing in onze gemeenten bevindt. In een recente stedenbouwkundige studie vraagt men zich af wat er ontbreekt aan buitenwijken in vergelijking tot de binnensteden: "Het multifunctionele karakter van binnensteden biedt een verscheidenheid aan recreatieve mogelijkheden, waaronder markten, horeca- en uitgaansgelegenheden, culturele voorzieningen en openbare ruimten. Ook deze mogelijkheden zijn dragers van de vrijetijdsfunctie van de binnenstad. De bezoekersaantallen van deze recreatieve voorzieningen kenden vanaf de jaren tachtig tot het begin van de jaren negentig een stijgende lijn".¹⁶ "Gebouwen, mensen en activiteiten zijn bezienswaardigheden geworden, het stedelijk leven een schouwtoneel".¹⁷

De beschouwing blijft met deze constatering helaas wat vaag omdat men spreekt in termen van voorzieningen en functies. Concreter is de constatering van een voorbijganger, als het gaat over Hoofddorp: "In het centrum, waar het op zijn gezelligst zou moeten zijn, zijn niet echt veel oude gebouwen meer over".¹⁸

Veel 20^e-eeuwse buitenwijken staan op opgespoten zand en elimineerden zo de aanwezige, onderliggende verkavelingen, waterlopen, wegen, bomen en cultuurhistorische elementen. Het planmatige, dikwijls als ideaal gepresenteerde stedenbouwkundige plan uit die tijd wordt inmiddels als totalitair ervaren, monotoon in de zin van vormgeving, functie en historische diversiteit. Met de recente bouw van de Utrechtse Vinex locatie Leidse Rijn bleven cultuurhistorische waarden gehandhaafd hoewel het platteland zijn agrarische karakter verloor.¹⁹ Hoewel in stedenbouwkundige en archeologische tijdschriften soms fel bekritiseerd, representeert dit project toch een belangrijke kentering ten gunste van de 'historische factor' en diversiteit. Spaarzaamheid, anticiperen op bruikbare onderdelen kenmerkt ook de stadsuitbreidingen van de late middeleeuwen tot en met de 19de eeuw. Differentiatie in ouderdom maakt deze wijken aantrekkelijk; er valt nog iets te ontdekken en niet alles is hetzelfde. Analoog aan de binnensteden kunnen zich in deze buitenwijken nu en straks 'schrijnende gevallen' en 'gemiste kansen' aandienen: men dient rekening te houden met onbekend erfgoed. Een en ander is sterk afhankelijk van de attitude van de betrokkenen, inclusief de overheid. Bouwhistorisch onderzoek kan in ieder geval helpen mogelijk aanwezige waarden tijdig te herkennen en in kaart te brengen.

Noten

- 1 F.W. van Voorden, *Schakels in stedenbouw. Een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van de 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van onderzoek in Gelderse steden, Zutphen* 1983, p.187.
- 2 F.A. Hoefler, 'De vestingstad Zwolle', *Verslagen en Mededelingen VORG* 1911, p. 57.

- 3 Volgens een handgeschreven, 19de-eeuws plakkaat *Orde en Reglement*, weggegooid bij de verbouwing van het Zwolse stadhuis omstreeks 1973.
- 4 Een soortgelijk proces deed zich voor aan de noordzijde van de stad waar een strook grond omstreeks 1500 geïncorporeerd werd en kort daarop een houtskelet met verdieping versteend werd (Vispoortenplas 8-10, zie D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994, pp. 234-235.
- 5 W. Huijsmans, 'Een levendig centrum van verkeer: Harm Smeenkade 7', in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 14(1997), pp. 26-31. De huidige gedaante van het gebouw suggereert een datering in de eerste helft van de 19de eeuw i.p.v. de 18de eeuw.
- 6 Een neef van den Drentschen assessor, *Wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle ca. 1846, pp. 18-19 (waarschijnlijk pseudoniem van Harm Boom, journalist).
- 7 Een neef, 19.
- 8 W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle 1910, pp. 313-314 (tweede druk bewerkt door C.W. van der Pot Bz.).
- 9 J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht 1984, p. 343 (vierde druk).
- 10 A. van Hulzen, *Het Schrale End. Langs de Vaartse Rijn van het Ledig Erf naar Jufpaas*, Utrecht 1995.
- 11 Van Hulzen 1995, p. 12.
- 12 J. Wagener, 'Kinkerbuurt: stadsvernieuwing en nieuwe straten nu - ontstaan van de buurt toen', *Ons Amsterdam* 34 (1982), pp. 158-163. De informatie over pand en het gebied dank ik goeddeels aan Minke Wagenaar te Amsterdam.
- 13 Zie ook: Marc Gludemans, *Amsterdams Arcadia*. De ontdekking van het achterland, Nijmegen 2000.
- 14 Mw. M. Wagenaar stelde vast dat een zekere Ary Claesz. Kleyn in de periode 1720-'30 wel zo'n 22 stukken land in dit gebied verkoopt. Uit de Verpondingslijst van 1731 blijken deze percelen vol te staan met speelhuizen.
- 15 Van Hulzen 1995, p. 5, zie bijvoorbeeld ook: H.A. Denneman, *Witvrouwen en Buiten-Witvrouwen. Tussen Lepelenburg en Ezelsdijk*, Utrecht 1997.
- 16 Arnold Reijndorp e.a., *Buitenwijk. Stedelijkheid op afstand*, Nai Rotterdam 1998, p. 167.
- 17 Reijndorp e.a. 1998, p. 168.
- 18 Reijndorp e.a. 1998, p. 170.
- 19 'Stadse boeren', in: *Monumenten*, nr. 12 2002, pp. 12-13 (thema-nummer Utrecht).